

Ordlista

A

Allé – En allé är en enkelsidig, dubbelsidig eller fler-dubbelsidig trädrad, som ofta finns i anslutning till en väg, vattendrag eller gräns. Ordet kommer från franskans aller – att gå.

B

Betongtegel – Eller betongpannor, takpannor av betong (jmf cementtegel).

Brygghus – Fristående mindre uthusbyggnad med eldstad (spis) och skorsten, som använts för tvätt. Längre tillbaka också för ölbrygning, slakt och brödbak.

Byggnadsminne – Byggnad och byggd miljö som skyddas enligt bestämmelser i Kulturmiljölagen kap 3. Länsstyrelsen har tillsyn över byggnadsminnena.

C D

Cementpanna – Cementtegel. Takpanna gjuten i form av cement, ofta i liten skala på gården, under mitten av 1900-talet. Pannorna kunde färgas med färgpulver. Typen tillmäts idag ett visst kulturhistoriskt värde, till skillnad från betongtegel.

Corps-de-logi – Huvudbyggnad i en herrgårdsanläggning.

E

Egnahem – Mindre bostadshus med eller utan jordbruk, vanligen uppfört med statligt stöd (1904–1948).

Ekonomibyggnader – Gårdsbebyggelse som använts för produktionen på gården, ej bostadshus.

Enkelstuga – Bostadstyp bestående av en förstuga och kök/kammare på ena sidan och ett rum på andra.

Enkupigt taktegel – Takpanna, som böjts i vågform; den har en lång våg nedåtgående och en kort vinge, som täcker över nästa pannas uppskjutande kant, se även tvåkupigt tegel. Äldre enkupigt tegel är handslaget. Många äldre tegelbruk hade egna stämplarna, som stämplades in på tegelpannans klack. Handslaget lertegel har generellt mycket högt kulturhistoriskt värde.

Eternit – Varumärke för en typ av asbestcement-skiva, vilka användes både som tak- och fasadmateriäl, och var vanligt förekommande under 1940–1960-talen.

F

Falsad plåt – Plåt som skarvats genom övervikning, med karaktäristiska upprättstående kanter.

Foder – List som täcker mellanrummet mellan vägg och dörr- eller fönsterkarm.

Frontespis – Ett ovanför gavellisten förhöjt, vanligen gavelliknande, mer eller mindre starkt framskjutande (mitt) parti på en byggnads huvudfasad.

Frälsehemman – Ett hemman som före grundskatternas avskrivning 1903 genom frihet från grundskatt intog en särställning. Brukades av en frälsebonde och var underordnat ett frälsegods, d.v.s. gård ägd av adelsman.

Funktionalism/Funkis – Arkitekturstil under 1930-talet som betonade den moderna livsstilen. Byggnader skulle utformas helt efter sin funktion. Karaktäristiskt var platta tak, fönsterband, vit färg, mycket ljus och strävan efter det enkla.

Fägården – Benämning för den del av gården där ekonomibyggnaderna ligger samlade.

Förstukvist – Öppen takförsedd utbyggnad framför ytterdörr.

G

Gathus – enklare småhus oftast lokaliserade i rad längs gata.

Gavel – En byggnads kortsida alternativt det vanliga triangelformade parti av en byggnads kortsida som begränsas av takfall och takfot.

Gavelröste – Den del av en byggnads gavel som befinner sig ovanför takfoten.

Gavelspets – Översta delen av gavelröset.

Gotisk stil – Arkitekturstil som uppstod i Frankrike på 1100-talet. Kännetecknande är bl.a. spetsbågar.

Götisk gård – Gårdsform som var vanlig före 1800-talets skiftesreformer, där mangården med bostadshus, bodar och dass ligger avskild från fägården med gårdens ekonomibyggnader. Mangården och fägården skiljs åt genom ett staket, en mur eller byväg.

H I

Hemman – Ett äldre begrepp med betydelsen ”bostad, hem” och som i Sveriges landskapslagar och kronans jordeböcker avsåg en på landsbygden bebyggd gård och jordbruksfastighet med visst mantalsvärde.

Herrgård – Större gård. Tidigare benämning på en gård ägd av en adlig person.

Hörnkedja – Lodrät rad av stenar i en byggnads hörn. Kan även vara imitation i puts (putsrustik).

J

Jugend – Arkitekturstil kring sekelskiftet 1900. Karaktäristiskt är asymmetri, mjuka rundade växtformer samt dekorativa växtmotiv i fasaderna och fönster med runda former och smårutor upptill.

K

K-märkt – Uttrycket används idag som populär beteckning för kulturhistoriskt intressant bebyggelse. Begreppet har idag ingen juridisk status. K-beteckning användes tidigare i stadsplaner för byggnader av kulturhistoriskt värde. Den har nu ersatts av andra, bl.a. Q-beteckning i detaljplan.

Klassicistisk – Arkitekturstil som stilmässigt anknyter till antikens formspråk. Antika arkitekturelement (kolonner, frontoner och gesimser), geometri och proportionslära används.

Klungby – By där bebyggelsen saknar strikt reglering, utan ligger spridd exempelvis kring en vägkorsning.

Kor – Utrymmet i kyrka mellan altarrummet och långhuset.

Kopplade bågar – Två fönsterbågar som sammanfogats, till skillnad från äldre hus där den fasta yttre bågen kompletterades med en löstagbar innerbåge under vintrarna.

Kronohemman – Ett hemman som ägdes av kronan. Brukades av en bonde med åborätt, d.v.s. rätt att inneha gården.

Kulturlandskap – Landskap som omvandlats av människans verksamhet. Vanligen odlingslandskap, men kan också omfatta urbana landskap.

L

Laga skifte – Jordbruksreform som infördes 1827 med syfte att rationalisera jordbruket, där varje bondes ägor samlades i större enheter. Man flyttade också ut tomten och byggnaderna till den egna marken, vilket innebar att byn mer eller mindre splittrades.

Lockpanel – Panel av stående bräder bestående av ett bakre och ett främre (locket) lager. Locken sätts med jämna mellanrum så att även en del av de undre bräderna är synliga.

Locklistpanel – Panel med ett undre lager av stående bräder och ett övre (locket) som utgörs av tunna lister som täcker skarvarna mellan de underliggande bräderna.

Lertegel – Takpannor av tegel (jmf betongtegel).

Lunettfönster – Halvcirkelformat fönster, vanligt som vindsfönster.

Långhus – Församlingsrummet i en kyrka.

M

Mangårdsbyggnad – Huvudbyggnad och bostadsbyggnad på en gård.

Mansard – Sadeltak med brutet takfall.

Mantal – En kameral taxeringsenhet som utgjorde grund för beskattning.

Milsten/milstolpe – Vägmärke vid landsväg som angav avstånd i mil, halvmil och kvartsmil. Kan vara av sten eller gjutjärn, som monterats i ett fundament av sten.

Modernism – Arkitekturstil under 1930-talet och framåt. Karakteriseras av en avskalad och geometriskt enkel arkitektur, fri från ornament då det är själva formerna och konstruktionen som står för det arkitektoniska och konstnärliga värdet.

N

Nock – Den högsta delen av taket.

O

Omfattning – Inramande list på fasader runt fönster och dörrar, ofta i avvikande färg. Observera att fönsterfoder och annat snickeri i traditionella hus består av hyvlat slätt virke, som målats med linoljefärg, till skillnad från sågat virke med ojämn yta.

Ornament – Dekorativa element avsedda att pryda föremål eller byggnader.

P Q

Panel – Beklädnad med trämaterial, antingen liggande eller stående och finns i flera olika utföranden, benämnda efter hur man skarvar bräderna (t.ex. lock, locklist).

Parstuga – Bostadshus bestående av två rum med förstuga och kök/kammare däremellan. Vanlig bostadsform bland allmogen från 1500-talet till mitten av 1800-talet.

Plåtbeslag – Plåtdetaljer för t.ex. tak, fasad, fönster, dörrar och skorstenar formade efter behov för att täta tak, avleda vatten och skydda mot vind.

Pulpettak – Yttertak med endast ett takfall och en viss taklutning.

Puts – Tunt ytskikt av bruk på byggnader, invändigt och utvändigt. Putsen har olika namn beroende på ingående bindemedel (t.ex. cementputs) eller efterbehandling (slätputs). Spritputsen består av en yta med grövre korn.

R

Radby – En by där alla gårdarna ligger tätt intill varandra på rad utmed bygatan eller landsvägen. Inom bytomten låg gårdarna på rad i enlighet med ett noggrant måttssystem. Gårdstomtens bredd mot bygatan var proportionerlig mot den andel jord gården hade i de olika gårderna. Radbyn är en medeltida byform som till största delen har försvunnit.

Radhus – Sammanhängande länga av enbostadshus av enhetligt utseende, i regel i en eller två våningar.

Revetering – Putsfasad på en trästomme.

Riksintresse – Område med stora värden, exempelvis kulturvärden, som är skyddat genom Miljöbalken och anses viktigt ur en nationell synvinkel.

S

Sadeltak – Yttertak bestående av två obrutna takfall som lutar mot varandra.

Schweizerstil – Stilriktning under 1800-talets andra hälft som kännetecknas av lövsågeri (snickarglädje) på exempelvis verandor och takbrädor.

Sinuskorrugerad plåt – Plåt med vågformad profil.

Skattehemman – Hemman ägt av en självägande bonde, belagt med grundskatt.

Skiftesreformer – Jordbruksreformer som genomfördes under 1700- och 1800-talen, vilka gick ut på att effektivisera jordbruket genom att begränsa antalet åker- och ängstegar för varje gård och istället samla de enskilda brukningsenheternas ägor i större skiften.

Skiftesverk – Träbyggnadskonstruktion med ett bärande ramverk av stående stolpar som är ställda på en syllram och upptill sammanhålls av hammarband. Facken mellan stolparna är fyllda med liggande sågad ek, gran eller fur, som tjocka massiva plank, kallade bål.

Snickarglädje – lövsågeri, trädekorationer som ibland förekommer på äldre byggnader, snirkliga former eller ett enkelt mönstrat.

Sockel – Den som bas markerade nederdelen av en byggnad framhävd genom kraftigare material och/eller genom att skjuta ut framför byggnadens murliv.

Spröjs – List av trä (eller gjutjärn i vissa kyrkor) vari man fäster varje glasruta, vilket delar upp äldre fönster i olika ytor.

Storskifte – Den första moderna jordbruksreformen som genomfördes i Sverige, vars förordning kom 1758. Syftade till att sammanföra åker- och ängstegarna i färre enheter samt att dela upp den gemensamt ägda marken mellan brukarna.

Stuprör – är ett lodrätt rör i plåt som leder vatten från takfot/hängränna till marken bort från byggnadens vägg. Äldre stuprör bestod av flera mindre hopfogade plåtbitar gjorda för hand. Ofta finns fina proportioner, dimensioner och detaljer på äldre plåtarbeten. Äldre stuprör har generellt raka spetsiga böjar, i stället för rundade. Var rädd om dina gamla stuprör.

Suterräng – En delvis under marknivån belägen våning.

Säteri – I nutida språkbruk synonymt med en större herrgård. Fram till 1800-talet var säterier skattebefriade, och innehavet ett privilegium för adeln.

T

Takavvattning – Det system (hängrännor och stuprör) som tar hand om regnvattnet på en byggnad.

Takfall – Lutande parti av yttertak

Takfot – Den nedre, horisontala avslutningen på ett takfall.

Takkupa – Utskjutande mindre parti av ett yttertak, utbyggt i samma riktning som takets fall och försett med fönster.

Taknock – Den högsta delen av taket.

Takutsprång – Den del av taket som sticker ut utanför fasaden.

Trapetskorrugerad plåt – Plåt med trapetsformad profil.

Tvåkupigt taktegel – Takpanna, som böjts i vågform så att två vågor bildats och täcker över nästa takpannas uppskjutande kant, se även enkupigt tegel. Dessa pannor kan vara handslagna eller fabriksstillverkade, men gjorda av lera.

U

Utkastare – Ränna eller rör som skjuter ut från takfall eller avslutar stuprör och avleder regnvatten.

V

Valmat – Sadel- eller mansardtak som på kortsidorna avslutas med ett takfall istället för en vertikal gavel. Ibland är valmingen bara genomförd till hälften av avståndet från takfot till taknock – s.k. halvvalmat tak.

Valv – Bärande konstruktion av sten eller tegel (i utökad betydelse även konstruktioner av betong) som sammansatts till en buktig överläggning av ett rum.

Vindskiva – Bräda på takets gavelsprång d.v.s. den sida av ett hustak, som skjuter ut över husets gavel för att skydda denna och takbeläggningen mot väder och vind. (Ovanpå denna, på takytan, kan ligga en vanligtvis smalare list, så kallad stormlist).

Veranda – Mindre tillbyggnad av ljus och luftig karaktär, ofta med halva väggar där överdelen är antingen öppen eller glasad (glasveranda).

X Y Z Å Ä Ö